

Iskustva deklariranih pripadnica LGBTQ zajednice u Hrvatskoj: kvalitativno istraživanje

Britvić, Josipa

Undergraduate thesis / Završni rad

2018

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zadar / Sveučilište u Zadru**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:162:474727>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-13**

Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

Repository / Repozitorij:

[University of Zadar Institutional Repository](#)

Sveučilište u Zadru

Odjel za sociologiju

Preddiplomski sveučilišni studij sociologije (dvopredmetni)

Josipa Britvić

**Iskustva deklariranih pripadnica LGBTQ zajednice
u Hrvatskoj: kvalitativno istraživanje**

Završni rad

Zadar, 2018.

Sveučilište u Zadru

Odjel za sociologiju
Preddiplomski sveučilišni studij sociologije (dvopredmetni)

**Iskustva deklariranih pripadnica LGBTQ zajednice u Hrvatskoj:
kvalitativno istraživanje**

Završni rad

Student/ica:
Josipa Britvić

Mentor/ica:
mr.sc. Mirko Petrić

Zadar, 2018.

Izjava o akademskoj čestitosti

Ja, **Josipa Britvić**, ovime izjavljujem da je moj **završni** rad pod naslovom **Iskustva deklariranih pripadnica LGBTQ zajednice u Hrvatskoj: kvalitativno istraživanje** rezultat mogega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na izvore i radove navedene u bilješkama i popisu literature. Ni jedan dio mogega rada nije napisan na nedopušten način, odnosno nije prepisan iz necitiranih radova i ne krši bilo čija autorska prava.

Izjavljujem da ni jedan dio ovoga rada nije iskorišten u kojem drugom radu pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj, obrazovnoj ili inoj ustanovi.

Sadržaj mogega rada u potpunosti odgovara sadržaju obranjenoga i nakon obrane uređenoga rada.

Zadar, 25. rujna 2018.

Sadržaj

1. Uvod	1
2. Teorijska koncepcija rada	2
3. Istraživačka pitanja	9
4. Cilj i svrha rada	9
5. Metodologija	9
6. Rezultati i rasprava	11
6.1. <i>Biti drugačiji</i>	11
6.2. <i>Odgajanje coming out procesa</i>	12
6.3. <i>Manjak slobode</i>	13
6.4. <i>LGBTQ zajednica</i>	15
6.5. <i>Reakcije obitelji i prijatelja</i>	16
7. Zaključak.....	20
8. Literatura.....	22
9. Prilozi.....	23
9.1. <i>Popis sugovornica</i>	23
9.1. <i>Protokol</i>	23
9.3. <i>Suglasnost za sudjelovanje</i>	25
9.4. <i>Obavijest o istraživanju</i>	26
9.5. <i>Kodna lista</i>	27

Iskustva deklariranih pripadnica LGBTQ zajednice u Hrvatskoj: kvalitativno istraživanje

Sažetak

Cilj ovog završnog rada bio je opisati iskustva deklariranih pripadnica LGBTQ zajednice u Hrvatskoj, s osobitim naglaskom na proces deklariranja vlastite lezbijske orijentacije. Svrha rada je pridonijeti spoznajama o tome kako se deklarirane pripadnice LGBTQ zajednice osjećaju unutar sredine u kojoj se njihova seksualna orijentacija i identitet smatraju neprihvatljivim. Istraživanje je provedeno metodom polustrukturiranog intervjua, sa tri sugovornice koje žive u Zadru i Zagrebu. Rezultati istraživanja upućuju da je proces spoznaje i deklariranja vlastite homoseksualne orijentacije i identiteta, uz individualne varijacije, u slučajevima sugovornica bio načelno sličan onome opisanom u drugdje provedenim sličnim istraživanjima: osjećaj vlastite različitosti javlja se u razdoblju prepuberteta i puberteta, a proces objavljivanja vlastitog identiteta drugima (engl. *coming out*) događa se nakon tri do pet godina. Objavljivanje vlastitog identiteta roditeljima pokazuje se najtežim dijelom procesa. Razumijevanje i podrška prijatelja i braće su veći, no pokazalo se da i roditelji s vremenom prihvaćaju deklariranu orijentaciju. Sudionice u istraživanju osjećaju manjak slobode i neprihvaćenost u gradovima u kojima žive, ali i u hrvatskom društvu općenito. Ovo donosi dodatne poteškoće u procesu deklariranja identiteta, te vodi prema odluci o preseljenju u zakonski uređenije i manje homofobne države. Uočena je važnost LGBTQ zajednice sugovornicama, koja je izvor podrške i pruža osjećaj pripadanja. Sugovornice u budućnosti očekuju promjenu današnjeg odnosa prema LGBTQ osobama u Hrvatskoj, no smatraju da će to biti dugotrajan proces.

Ključne riječi: homoseksualnost, lezbijstvo, identitet, *coming out*, Hrvatska

The experiences of the declared members of the LGBTQ community in Croatia: qualitative research

Abstract

The goal of this B.A. thesis was to describe the experiences of the declared members of the LGBTQ community in Croatia, with a special emphasis on the process of declaring one's lesbian orientation. The purpose of the work is to contribute to the insights on how the declared members of the LGBTQ community feel in the environment in which their sexual orientation and identity are considered unacceptable. The research was carried out by the method of semi-structured interviews, with three interviewees who live in Zadar and Zagreb. Research results suggest the process of understanding and declaring one's homosexual orientation and identity, with individual variations, was in the cases of the interviewees generally similar to that described in similar researches carried out elsewhere: the feeling of being different comes about in the period of prepuberty or puberty, and the process of declaring one's identity to others (coming out) happens three to five years later. Declaring one's identity to the parents is shown to be the most difficult part of the process. The understanding and support of the siblings are higher, but it was shown that the parents with time also accept the declared orientation. The participants in this research feel the lack of freedom and acceptance in the cities they live in, but also in the Croatian society in general. This brings additional difficulties in the process of declaring of one's identity and leads toward the decision to relocate to legally more settled and less homophobic states. The importance of the LGBTQ community to the interviewees was noticed, as a source of support and feeling of belonging. The interviewees expect a change of the current treatment of LGBTQ persons in Croatia in the future but think that this will be a long process.

Key words: homosexuality, lesbianism, coming out, identity, Croatia

1. Uvod

Kao što je dobro poznato, različitost je prisutna svugdje u društvenom prostoru. Ljudi se razlikuju po spolu, dobi, vjeri, etničnosti, stavovima, seksualnoj orijentaciji i po različitim drugim osnovama. Razlike obogaćuju društvo, ali mogu biti i izvor sukoba. U posljednjih nekoliko godina u Hrvatskoj su jednom od glavnih tema rasprave i sukoba postale nevećinske seksualne orijentacije i identiteti. U Hrvatskoj, kao i drugim izrazito heteronormativnim društvima, svaka odstupanje od općeprihvaćenih standarda nailazi na neodobravanje. Upravo zbog toga potrebno je provoditi društvena istraživanja na temelju kojih se može steći spoznaje o tome kako je to biti otvoreno *gay* u sredini koja to ne odobrava. Važnost ovakvih istraživanja utoliko je veća jer je tijekom pretraživanja literature uočeno da je ova tema, što se tiče Hrvatske, slabije istražena te da nema puno podataka o procesu deklariranja vlastite homoseksualne orijentacije i identiteta, kao ni uvida u to kako se pripadnici LGBTQ zajednice osjećaju u hrvatskom društvu i kakva su njihova iskustva života u okolini koja uglavnom ne prihvaća ili teško prihvaća njihovu orijentaciju i identitet.

Na početku rada iznosi se njegova teorijska koncepcija. Naime, svakako se potrebno početno kratko osvrnuti na to što su seksualnost i seksualna orijentacija. Nadalje, kako bi se dobila jasnija slika društvenom kontekstu u kojem se istraživanje odvija, iznose se neke spoznaje iz prethodnih istraživanja koji mogu pridonijeti stvaranju te slike. Objašnjava se zatim što je to proces deklariranja vlastite homoseksualne orijentacije i identiteta (engl. *coming out process*) te prikazuju rezultati triju istraživanja prethodno provedenih na temu. U tom dijelu teksta iznose se dosadašnje spoznaje o karakteru reakcija roditelja, braće i sestara, prijatelja i šire okoline na deklariranje homoseksualnosti. Naposljetku, objašnjava se važnost LGBTQ zajednice kao izvora podrške i pripadnosti. Nakon toga, slijede istraživačka pitanja, te iznošenje cilja i svrhe istraživanja, kojima slijede podatci o upotrijebljenoj metodologiji. Središnji dio rada su rezultati i rasprava u kojem se tematski iznose rezultati provedenog istraživanja, analiziraju se te dovode u usporedbu s drugim istraživanjima. Na kraju, u zaključku, sumirani glavni nalazi te iznesen prijedlog daljnjih istraživanja u području.

2. Teorijska koncepcija rada

Seksualnost je dio svih ljudskih bića, ona nas prožima i ima važnu ulogu u stvaranju i održavanju identiteta osobe i njezinom društvenom životu. Svatko ima rodni identitet i seksualnu orijentaciju. Prema definiciji Američke psihološke organizacije (*American Psychological Association - APA*) seksualna orijentacija je emocionalna, romantična, seksualna privlačnost prema ili afektivna privrženost drugoj osobi. Seksualna orijentacija odražava što osoba osjeća i kakvo je njezino razumijevanje sebe (engleski *self-concept*). Osobe ne moraju izražavati svoju orijentaciju u svom ponašanju (Žegura, 2010). Što se tiče spolnosti, odnosno spolne usmjerenosti, ona se dijeli na heteroseksualnu, čije je usmjerenje prema osobi suprotnog spola, te na homoseksualnu, čije je usmjerenje prema osobi istog spola. Pojam homoseksualnost u znanost uvodi K. Benkert 1869. godine, kao zamjenu za pojmove pederastije i tribadije. Danas osobe homoseksualne orijentacije koriste pojam *gay*, što na engleskom znači veseo, kako bi pokazale ponos zbog vlastite orijentacije (Tomašević, 2003). Kad je riječ o spoznaji vlastitog seksualnog identiteta, njega ne spoznaju svi na isti način i u isto vrijeme. Temeljno pitanje ovog rada jest na koji način svoj identitet spoznaju osobe homoseksualne orijentacije. Pri traženju odgovora na to pitanje, svakako valja imati na umu društveni kontekst u kojem se spoznavanje identiteta događa.

Kad je riječ o hrvatskom društvu, kao kontekstu u kojemu je provedeno istraživanje na kojem se temelji ovaj rad, u njemu je – prema rezultatima Europskog istraživanja vrednota (EVS) iz 1999. godine – homofobija natprosječno izražena. To je vidljivo iz podatka da je 68% ispitanika/ca u EVS-a smatralo da se homoseksualnost ni u kom slučaju ne može opravdati, dok je u ostatku Europe to to smatralo u prosjeku 39% ispitanika. Samo u Letoniji, Litvi, Mađarskoj, Rumunjskoj i Turskoj u tom je istraživanju bila veća stopa neprihvaćenosti homoseksualnosti nego u Hrvatskoj (Štulhofer i sur., 2006). Sam pojam homofobije može se definirati kao averzija prema LGBTQ osobama, njihovom stilu života, kulturi i ponašanju (Žegura, 2010, prema *American Heritage Dictionary*). Gledajući četrdesetak godina unatrag, pokazuje se da su stavovi javnosti prema homoseksualnosti, općenito gledano, manje restriktivni i homofobni, međutim i dalje postoje takvi stavovi.

U jednom istraživanju provedenom u Hrvatskoj 2003. godine, 70,3% ispitanika/ca smatralo je da je seksualni odnos osoba istog spola pogrešan (Štulhofer i sur., 2006). Još jedno istraživanje, provedeno na nacionalno reprezentativnom uzorku upućuje na homofobnost ispitanika/ca u Hrvatskoj, jer se pokazalo da 50% ispitanika/ca ne bi prihvatilo homoseksualnu

osobu za prijatelja a 55% ispitanika/ca bilo je protiv davanja prava na bračnu zajednicu homoseksualnim parovima (Štulhofer i sur., 2006).

O pitanju prava homoseksualnih parova na bračnu zajednicu odlučeno je referendumom o ustavnoj definiciji braka, koji je održan 1. prosinca 2013. godine. Referendumu je pristupilo 1.436.163 osoba, odnosno 37,88% punoljetnih građanki i građana Hrvatske. Za ustavnu definiciju braka kao zajednice muškarca i žene izjasnilo se 65,87% osoba koje su se odazvale na referendum, a protiv je bilo 33,51%. Tako je ustavno onemogućen pristup instituciji braka istospolnim partnerima (Đurin, 2017). Sredinom 2014. godine usvojen je Zakon o životnom partnerstvu, čime je istospolnim partnerima omogućena većina prava koje omogućuje i brak, osim prava na zajedničko usvajanje djeteta (Vučković Juroš, 2014, prema Čizmek, 2014.). Za vrijeme skupljanja referendumskih potpisa i u završnom dijelu kampanje zabilježen je veći broj kaznenih i prekršajnih prijava zbog širenja mržnje prema LGBTQ osobama. Opačić i Juričić zaključuju u svom istraživanju na ovu temu, koje citira Đurin (2017), da je za vrijeme kampanje došlo do jačanja agresije i diskriminacije LGBTQ osoba, koja se nastavila i nakon završetka referenduma. Tako dolazi do povećanog straha i zabrinutosti za vlastiti život LGBTQ osoba (Đurin, 2017).

Javno lice homoseksualnosti u Hrvatskoj dala je pojava nevladinih organizacija koje zastupaju prava seksualnih manjina. Njihovo djelovanje potaknulo je postavljanje mnogobrojnih pitanja koja su prethodno bila zanemarena, ignorirana ili jednostavno diskriminirana zbog toga što se vežu za osobe nestandardne seksualne orijentacije u društvu. Trenutno u Hrvatskoj postoje četiri udruge koje zastupaju prava seksualnih manjina: Kontra, Iskorak, LORI i Ženska soba. Kroz političke i pravne inicijative, umjetničke i kulturne manifestacije i projekte, organizaciju godišnje povorke ponosa (engl. *gay pride parade*), ove udruge se bore za prava seksualnih manjina te pružaju podršku svim pripadnicima LGBTQ zajednice.

U okolini koja ne podržava različitosti, pogotovo po pitanju seksualne orijentacije, deklariranje vlastite homoseksualne orijentacije i identiteta (engl. *coming out*) još je kompleksnije nego što je to slučaj u permisivnijim društvima. Pri tom valja reći da se – iako se „deklariranje“ vlastite orijentacije može činiti kao jednokratni čin – pojam *coming out* odnosi na (dugotrajniji) proces kojim LGBTQ osobe spoznaju svoju seksualnu orijentaciju ili identitet sebi samima i drugima. Osoba se susreće sa saznanjima da je drugačija, da se razlikuje od okoline što se tiče vlastite seksualne orijentacije ili identiteta. Cass (1979), predlaže model procesa *coming out*, koji se sastoji od šest faza. U prvoj su osobe početno zbunjene oko vlastitog

identiteta, zatim – u drugoj fazi – svoj identitet uspoređuju s drugima i dolaze do spoznaje da su drugačije od ostalih. Treća faza je tolerancija prema identitetu. U toj fazi osobe vjeruju da bi mogle biti homoseksualne orijentacije i počinju tražiti LGBTQ zajednicu. U četvrtoj fazi dolazi do prihvatanje svog identiteta, odnosno osobe se identificiraju kao LGBTQ osobe i tu informaciju dijele s drugima. Peta faza je ponos identitetom. Osobe su i dalje u procesu otkrivanja novog identiteta, prihvaćaju ga te postaju dio LGBTQ zajednice i kulture. Nakon prihvatanje identiteta njihova seksualna orijentacija nije više glavni predmet njihovog razmišljanja, pa se ta šesta faza naziva sintezom identiteta. To je ujedno i zadnja faza *coming out* procesa (Lezbijska organizacija Rijeka – „LORI“, 2011). Unatoč naprijed izrečenom, na koncu valja napomenuti da ne valja smetnuti s uma da je *coming out* proces u određenoj mjeri uvijek individualan te da svi pripadnici/e LGBTQ zajednice ne prolaze nužno kroz sve navedene faze.

Homoseksualna osoba se, u procesu otkrivanja vlastite orijentacije ili identiteta susreće i s negativnim porukama iz okoline. U heteronormativnom, patrijarhalnom društvu homoseksualne osobe vode život u kojem ne mogu uživati u pravima koja im pripadaju, često su izložene diskriminaciji, odbacivanju, različitim kritikama i nasilju. S druge strane, proces deklariranja vlastite orijentacije i identiteta pruža i osjećaj slobode, radosti i ispunjenosti. Jasno je da skrivanje vlastitog identiteta utječe na ponašanje osobe, njezino samopoštovanje, ali i na način na koji je prihvaćaju osobe u okolini. Stoga odluka o prestanku skrivanja homoseksualnog identiteta pozitivno utječe na sliku sebe i osjećaj o sebi. Unatoč tome, mnoge se homoseksualne osobe pitaju trebaju li biti otvorene (engleski *out*) o svom identitetu. Osim društvene neprihvaćenosti, homoseksualne osobe koje nisu to deklarirale okolini („nisu *out*“), suočavaju se sa stresnim situacijama, uvijek su na oprezu kako bi se izbjeglo spominjanje partnera/ice i drugih pojedinosti o privatnom životu. Također je uvijek prisutan strah od odbacivanja ili pogoršanja odnosa s roditeljima i prijateljima. Osoba se, nadalje, može odlučiti da svoj identitet otkrije samo u određenim područjima života, ali to sa sobom nosi dodatnu poteškoću života s dvostrukim identitetom. Iz svega izrečenog jasno je da je otvoreno iskazivanje vlastitog identiteta za homoseksualne osobe u heteronormativnom društvenom kontekstu teška odluka i da postoje mnogi razlozi koji utječu na odluku o tome hoće li se i kada otkriti vlastitu orijentaciju i identitet. Drugim riječima, može se reći da *coming out* proces traje tijekom cijelog života i da se proteže kroz njegova različita područja: osoba se u novim situacijama i odnosima uvijek iznova mora suočavati s iskazivanjem i objašnjavanjem svog identiteta. Kao što je već

navedeno, iznimno važnu ulogu u procesu ima okruženje u kojem osoba spoznaje i otkriva vlastitu orijentaciju i identitet (Lezbijska organizacija Rijeka „LORI“, 2011).

I Angela Green (1999) u svom radu zaključuje kako je odluka objavljivanja vlastite homoseksualne orijentacije i identiteta rijetko jednostavna, te smatra da je *coming out* odbijanje skrivanja vlastitog središnjeg identiteta. Ova autorica također smatra da je promišljanje o vlastitom seksualnom identitetu i odluka o tome kome će se otvoreno o njemu govoriti pod utjecajem socijalnog okruženja, odnosno dominantnih vrijednosti u društvu. Green (1999) dalje navodi da je u kvalitativnom istraživanju u kojem je sudjelovalo 90 sudionica, većina žena koje su spoznale vlastiti seksualni identitet u tinejdžerskim godinama navelo da su se osjećale neugodno i zbunjeno kad su prvi put shvatile da su njihovi osjećaji drugačiji, da se događa nešto drugačije od „normalnog“. Trebalo im je nekoliko godina da same spoznaju da su lezbijke. Sve su bile svjesne neodobravanja LGBTQ seksualnosti u društvu. Neodobravanje, stereotipiziranje i mogućnost odbacivanja od strane obitelji i prijatelja pokazali su se glavnim razlozima odgađanja otkrivanja vlastitog LGBTQ identiteta drugima, nakon što su ga same spoznale. Pokazalo se također da je većina sudionica otkrila svoj identitet drugima u prosjeku tri do četiri godine nakon vlastite spoznaje o identitetu. Najčešće su prve osobe kojima su se povjeravale bili braća ili sestre te prijatelji. Kao najčešći razlog, sudionice istraživanja navodile su da su željele najprije provjeriti reakcije drugih, pa tek onda priznati roditeljima. Što se tiče šireg kruga ljudi, kao na primjer kolege na poslu, sudionice su navodile da su se najčešće otkrivale kolegama koje dobro poznaju, za koje znaju da su otvoreni i da su osobe od povjerenja. Sve sudionice istraživanja su otkrile svoj identitet najmanje jednoj osobi te se svako njihovo iskustvo donekle razlikovalo, zavisno o socijalnom kontekstu i pojedinim njihovim osobnim karakteristikama. Sudionice od 18 do 30 godina života kao najstresnije iskustvo otkrivanja vlastitog seksualnog identiteta navodile su razgovor s roditeljima (Green, 1999).

U kvalitativnom istraživanju provedenom u Srbiji u kojem je sudjelovalo 44 osobe homoseksualne orijentacije, sugovornici/e su uglavnom navodili/e da su svoju seksualnu orijentaciju spoznali/e relativno rano, u razdoblju predpuberteta ili puberteta. Nakon spoznavanja svoje orijentacije, većina sugovornika/ca vrlo je pažljivo odlučivala o tome kome će otkriti vlastite spoznaje o svojoj orijentaciji, a kome sakriti. *Coming out* proces se odgađao te su se osobe tek nakon uspostavljenog povjerenja najčešće otkrivale bliskim prijateljima. Svoja iskustva opisuju kao pozitivna, ali mora se uzeti u obzir da su za deklariranje svoje orijentacije najčešće birali/e osobe za koje su znali/e da neće negativno reagirati. Kao glavni razlozi deklariranja svoje seksualne orijentacije i identiteta navođeni su iskrenost s ljudima do

kojih im je stalo te oslobađanje od psihičkih pritisaka i ograničenja, odnosno želja da žive život u potpunosti. Sugovornici/e navode da je *coming out* proces težak i kompliciran te da je praćen osjećajima krivnje, usamljenosti, straha od odbacivanja i brige za vlastitu egzistenciju (Stojčić, Petrović, 2016). Autori ovog istraživanja zaključili su da značajan dio LGBTQ zajednice živi dvostrukim identitetom, jer vode dvije odvojene sfere života: jedna je sfera u kojoj mogu biti otvoreni/e, a druga je šira okolina u kojoj o svojoj orijentaciji i identitetu ne govore.

U istraživanju čiji se rezultati ovdje navode (Stojčić, Petrović, 2016), javio se i pojam internalizacije negativnog stava prema homoseksualnosti. Internalizacija ove vrste smatra se neizbježnom posljedicom odrastanja u heteronormativnom i homofobičnom društvu. Ona utječe na sve aspekte života LGBTQ osoba: njihove životne šanse, odnose s drugima, samopoštovanje i psihološki integritet. Internalizacija, kao što se može očekivati, utječe i na proces otkrivanja svoje orijentacije i identiteta javnosti (engl. *coming out*). Taj je proces, prema izjavama sugovornika/ca obilježen različitim iskustvima psihološkog nasilja, odbacivanja, problemima u stvaranju odnosa i otkrivanju identiteta drugima. Određen dio sugovornika/ca naveo je da je smišljao različite strategije preživljavanja. Od pokušaja izgradnje heteroseksualnog identiteta, vođenja paralelnog života, skrivanja vlastite homoseksualnosti pa sve do samoizolacije i izbjegavanja odnosa s drugima (Stojčić, Petrović, 2016).

Još jedno istraživanje u kojem je sudjelovalo 40 deklariranih lezbijki, bavilo se pitanjem *coming out* procesa. Njegova autorica (Markowe, 1992), navodi da je jedna od temeljnih aspekata *coming out* procesa percepcija drugih ljudi odnosno socijalnog okruženja. Više od polovice sudionica istraživanja smatralo je tako da većina ljudi ima negativna mišljenja, nedostatak razumijevanja i predrasude, te iskazuje negativno ponašanje i općenito se osjeća ugroženim nečim što smatra drugačijim od normalnog i općeprihvaćenog. Ovakva percepcija sudionica zapravo se odnosi na njihovu percepciju cijelog društva, pa igra važnu ulogu u procesu donošenju odluka o otkrivanju vlastitog homoseksualnog identiteta. Neke sudionice istraživanja smatrale su da je razlog zašto ne otkrivaju vlastiti identitet to što ne osjećaju prihvaćanje te imaju potrebu zaštititi druge osobe, dok su druge smatrale da će uslijediti negativne reakcije okoline, da će oni s kojima su bile bliske udaljiti od njih ili da zastupaju konzervativna stajališta. Tri su glavna razloga koje su sudionice navele kao povod odluci o deklariranju vlastite orijentacije i identiteta. Prvi razlog je potreba za podrškom, zbog osjećaja zbunjenosti i osjećaja da su izgubljene. Drugi razlog je osjećaj krivnje, kao i potreba za laganjem te vođenjem dvostrukog života dok je identitet neotkriven. Otkrivanjem identiteta u ovakvim slučajevima sudionice istraživanja osjećale su olakšanje. Treći razlog je da su smatrale

da osobi koji su otkrile identitet to neće smetati, da će dobit podršku jer s njom imaju blizak i povjerljiv odnos (Markowe, 1992).

Sudionice u ovom istraživanju uglavnom su prve osjećaje vezane za osobu istog spola doživjele između 10 i 14, ili pak 14 i 19 godine života, tj. u razdoblju predpuberteta i puberteta. Od uočavanja prvih osjećaja do prve identifikacije orijentacije sudionicama istraživanja uglavnom je trebalo od godinu do tri godine te je to razdoblje bilo popraćeno negativnim osjećajima prema sebi ili su te osjećaje potiskivale i negirale. Kod svih sudionica javljala se dilema o tome hoće li izaći u javnost sa svojim identitetom ili ne. Veliki utjecaj na to imale su očekivanje reakcije roditelja te negativne konotacije vezane za lezbijke u društvu. Većina sudionica istraživanja navodila je da su svoj identitet objavile samo nekolicini članova obitelji. Dio sudionica također je svoj identitet otkrio samo dijelu heteroseksualnih prijatelja/ica. Što se tiče šireg kruga ljudi, većina nije osjećala potrebu iznositi svoju orijentaciju u javnosti.

Prvo iskustvo *coming out*-a sudionice su uglavnom imale s heteroseksualnom prijateljicom. Sudionice su se u takvim situacijama susretale s pozitivnim i negativnim iskustvima. Negativna iskustva su bila popraćena bijesom, ljutnjom, nerazumijevanjem, šokom i odbacivanjem, dok su poneka iskustva opisale pozitivno opisujući druge kao zainteresirane, sa željom pružanja podrške, pune razumijevanja i receptivne. Navode i da je dio roditelja tek nakon određenog vremena pokazao pozitivne reakcije (Markowe, 1992).

Jedan od važnijih čimbenika u procesu *coming out*-a je podrška najbližih i važnih ljudi (Lezbijska organizacija Rijeka „LORI“, 2011). Uloga obitelji pritom je velika. Ovisno o tome kakav je odnos LGBTQ osobe s obitelji, a pogotovo s roditeljima, razlikuje se i odluka o *coming out*-u. Prije razgovora s roditeljima, homoseksualne osobe najčešće razmatraju njihove stavove prema toj temi, njihov moralni društveni status, kao i vlastitu financijsku ovisnost o njima. Nemogućnost slobodnog izražavanja seksualne orijentacije unutar vlastite obitelji dovodi do poteškoća u komunikaciji i održavanju odnosa u obitelji, ali utječe i na druge segmente života pojedinke/ca. Reakcije roditelja na otkrivanje homoseksualnog identiteta su različite i ne postoji pravilo na koji način razgovarati s roditeljima o toj temi. LGBTQ osobe se susreću s negativnim i s pozitivnim reakcijama roditelja i obitelji općenito. Najčešće roditelji postavljaju pitanje jesu li sigurni u to što govore (odnosno u svoj identitet), smatraju da je za njega krivo društvo u kojem se kreću, ili pak da je to samo prolazna faza. Tijekom *coming out* procesa i roditelji se nalaze u borbi s vlastitim razmišljanjima i načinom na koji će reagirati. Brojni su primjeri da roditelji s homofobičnim stavom nakon određenog vremena počinju mijenjati svoja razmišljanja i stavove. Postoje i pozitivna iskustva te u takvim odnosima LGBTQ osobe

dobivaju više samopouzdanja i samopoštovanja, ali i potrebnu podršku kako bi se lakše nosili s diskriminacijom u društvu (Lezbijska organizacija Rijeka „LORI“, 2011).

Istraživanje o reakcijama i *coming out* procesu u obitelji, koje je 2007. godine provela Lezbijska organizacija Rijeka „LORI“ 2007. na prigodnom uzorku od 236 ispitanica/ka, pokazuje kako je riječ o vrlo kompleksnom emocionalnom iskustvu. LGBTQ osobe s jedne strane osjećaju nervozu (83,8%), strah (64,4%), tjeskobu (70,7%), a s druge strane odlučnost (53,1%), zadovoljstvo (64,5%) i sreću (54%). Većini od 187 sugovornica/ka koje/i su odgovorili na to pitanje najveća prepreka je bio strah od neprihvatanja, odbacivanja ili nerazumijevanja. Neke od ostalih utvrđenih prepreka i poteškoća pri samom otkrivanju orijentacije su bile tradicionalni, konzervativni i religiozni stav roditelja, strah da će povrijediti ili razočarati roditelje, verbalno i fizičko nasilje te financijska ovisnost o roditeljima (Lezbijska organizacija Rijeka „LORI“, 2007). Što se tiče iskustva samog *coming out* procesa, ispitanice/i su doživjele/i i negativne i pozitivne reakcije, odnosno iskustva. Kod polovice ispitanica/ka javilo se nerazumijevanje roditelja, kod svake druge osobe roditelji su mislili da je to samo faza, kod svake treće osobe roditelji su je htjeli izliječiti ili su pokazivali osuđivanje prema osobama homoseksualne orijentacije. Ispitanice/i navode i često verbalno i emocionalno nasilje, optuživanje, okrivljavanje i ignoriranje od strane roditelja. Nekolicina navodi i fizičko nasilje i izbacivanje iz doma. Pozitivne reakcije bile su rjeđe te je samo nekolicina roditelja odmah pokazala prihvaćanje i razumijevanje, ali prihvaćenost je uslijedila tek nakon određenog vremena. Istraživanje je pokazalo da, ako se uzmu u obzir ostali članovi obitelji, osobe prije otkrivaju svoj identitet bratu ili sestri nego roditeljima (Lezbijska organizacija Rijeka „LORI“, 2007).

Osim podrške obitelji, važna je i podrška prijatelja. Kod mlađih pripadnika LGBTQ zajednice, uži krug prijatelja sastavljen je i od osoba homoseksualne i od osoba heteroseksualne orijentacije. Prijateljske mreže pripadnika iste seksualne orijentacije su važan izvor socijalne podrške, zbog nemogućnosti izražavanja emocionalne bliskosti u javnim prostorima, odnosno izloženosti riziku verbalnog i fizičkog napada. Homoseksualne osobe rjeđe se povjeravaju heteroseksualnim osobama, ali su one jednako važan izvor podrške (Štulhofer i sur., 2006).

Važnu ulogu u životima LGBTQ osoba ima i zajednica ili *community*, kako se često naziva engleskom riječju. Kako bi nadišli prepreke pri slobodnom i otvorenom životu te kako bi si međusobno pružale podršku, važne su osobe unutar same LGBTQ zajednice (Lezbijska organizacija Rijeka „LORI“, 2011). Što se tiče pripadanja LGBTQ zajednici, sudionice u istraživanju koje je provela Angela Green (1999) uglavnom smatraju da zajednica postoji i da

se one smatraju članicama te zajednice koja im pruža socijalnu i osobnu potporu. Neke sudionice zajednicu su pritom definirale kao LGBTQ društvene ili političke organizacije, dok neke sudionice zajednicu percipiraju kao bilo koga tko se deklarira kao LGBTQ te priznaje svoju seksualnost drugima (Green, 1999).

3. Istraživačka pitanja

Istraživačka pitanja na koja ovaj rad želi saznati odgovore su:

1. kakav je proces deklariranja vlastite lezbijske seksualne orijentacije i identiteta (engl. *coming out*) u sredini koja takvu orijentaciju izrazito ne odobrava (kao što je slučaj u Hrvatskoj)?
2. kako je biti deklarirana pripadnica LGBTQ zajednice u Hrvatskoj, odnosno kakva su iskustva deklariranih pripadnica LGBTQ zajednice u Hrvatskoj?

4. Cilj i svrha rada

Ovo istraživanje bavi se pripadnicama LGBTQ zajednice, odnosno lezbijkama u Hrvatskoj. Cilj ovog rada je opisati iskustva deklariranih pripadnica LGBTQ zajednice u Hrvatskoj, s osobitim naglaskom na proces deklariranja vlastite lezbijske orijentacije. Svrha rada je pridonijeti spoznajama o tome kako se deklarirane pripadnice LGBTQ zajednice osjećaju unutar sredine u kojoj se njihova seksualna orijentacija i identitet smatraju neprihvatljivim.

5. Metodologija

U istraživanju deklariranih pripadnica LGBTQ zajednice korištena je kvalitativna metoda intervjua. Istraživanje je provedeno metodom polustrukturiranog intervjua. Prema Petrić (2017), polustrukturirani intervju se koristi da bi se dobio uvid u percepcije i iskustva neke populacije, pri čemu takav intervju omogućuje ulazak u dubinu istraživane tematike, ali i sistematizaciju i usporedbu pojedinih odgovora te stoga može dobro poslužiti i u eksploratorne i u eksplanatorne svrhe. U ovom slučaju, metoda se koristi da bi se dobio uvid u iskustva deklariranih lezbijki u Hrvatskoj.

Nakon definiranja teme i istraživačkih pitanja, pripremljen je protokol intervjua (vidi Prilog 2). Protokol se sastojao od 18 pitanja. Pritom se prvi dio pitanja odnosio na osobne karakteristike sudionica, a zatim su postavljena pitanja vezana za društvo i društveni život. Središnji dio protokola, koji je ujedno i temelj samog istraživanja, odnosi se na pitanja vezana za proces deklariranja vlastite lezbijske orijentacije (proces „izlaska iz ormara“, engl. *coming out*). Zadnji dio protokola odnosio se na pitanja vezana uz mjesto stanovanja i kako se danas osjećaju kao deklarirane lezbijke te kako gledaju na budućnost.

Provedena su tri polustrukturirana intervjua u dva grada u Hrvatskoj. Početni cilj je bio razgovarati s pet pripadnica LGBTQ zajednice u gradu Zadru, međutim nakon kontaktiranja potencijalnih sudionica uzorak je proširen na druge gradove u Hrvatskoj, zbog nemogućnosti pronalaska sudionica u gradu Zadru. Razgovori su vođeni od lipnja 2018. godine do kraja kolovoza 2018. godine u Zadru. Svim sugovornicama uručena je suglasnost o sudjelovanju u istraživanju i obaviještene su o svojim pravima putem obrasca Obavijest o istraživanju (vidi Prilog 3. i 4.). Intervjui su snimani diktafonom te cjelovito transkribirani. Kako bi se zajamčila povjerljivost podataka, odgovori sugovornica su anonimizirani tako da se iskazi prikazuju pod pseudonimima. Prema Richards (2005), provedeno je trostupanjsko kodiranje koje je uključilo deskriptivnu, tematsku i analitičku razinu (vidi Prilog 5.). Rezultati istraživanja prikazani su u sljedećem poglavlju, uz slijeđenje kodne liste i slijeda protokola.

6. Rezultati i rasprava

Deklariranje vlastite lezbijske (i općenito homoseksualne) orijentacije (engl. *coming out*) kompleksan je i vrlo različit proces za pripadnike LGBTQ zajednice. Nakon preliminarnih razgovora s tri sugovornice lezbijske orijentacije uočene su neke sličnosti, ali i razlike u iskustvima *coming out* procesa. Interpretacijom odgovora uočeno je da kod sugovornica prisutan osjećaj različitosti u odnosu na druge, da su se sve susrele s odgađanjem *coming out* procesa nakon spoznaje o svojoj orijentaciji, kao i manjak slobode te osjećaj pripadanja LGBTQ zajednici. Kao posebna tema izdvojeno je otkrivanje svoje seksualne orijentacije obitelji i prijateljima.

6.1. Biti drugačiji

Biti žena homoseksualne orijentacije u heteronormativnom, patrijarhalnom društvu nosi sa sobom brojne karakteristike. Jedna on njih je i sam osjećaj različitosti. Sugovornice uočavaju da su se od početaka osnovne škole počele osjećati drugačije. Bilo to vezano za izgled, ponašanje ili prva saznanja o osjećajima vezanim za osobu istog spola, sve su se osjećale drugačijima u svojoj okolini, što je vidljivo iz sljedećih citata:

Počeci osnovne škole. Mislím tad' ja još nisam bila svjesna da to ima veze s tim, al' neznam u drugom osnovne sam imala ljubičastu kosu, nosila isključivo crnu robu, nosila Martensice tako da sam bila poprilično drugačija od ostalih u razredu, odnosno u okolini. (S_1)

Oduvijek, ono oduvijek oduvijek ,otkad sam mala bila. Baš baš oduvijek. Ne znan sad kad dite može svatit to, ali uvik sam znala da sam drugačija... Recimo ja nikad ne bi tila žensku robu oblačit, nikad, otkad sam mala bila. Ja se nisam osjećala kao da sam to, kao da sam ja žensko pa da ću ja sad žensku robu. (S_2)

S osjećajem različitosti možemo povezati prve dvije faze Cassovog modela, zbunjenost oko vlastitog identiteta i usporedba s drugima. Vidljivo je da su sugovornice zbunjene i nisu svjesne zašto se osjećaju tako kako se osjećaju te da ne povezuju odmah npr. način odijevanja sa seksualnom orijentacijom. Nakon što su shvatile da se osjećaju drugačije, uspoređuju se s okolinom, s prijateljima, s kolegama u razredu, s društvom koje ih okružuje svakodnevno i uočavaju svoju različitost.

Moja nekakva orijentacija, moja opcija, koja nije prihvatljiva vani i onda je kao to za mene nešto. I onda sada kad ja znam, retrogradno kad gledam, znam da sam imale te

neke promjene koje ja nisam kužila tad'. Imala sam neke čudne odnose s nekim curama što je meni bilo čudno, a sad mi je jasno zbog čega je čudno. (S_3)

Mislim šta ja znan šta san tila, ali ja sam birala ono šta se meeni sviđalo, a meni se sviđalo tako i ja sam uvijek na taj način pa nešto nije dobro nešto nije, znaš ono, kako ja to, pa po skrivečki dok si mali, a imam sestru i ona je drugačija. I onda moš vidit po njoj kako je. Ona ovako, ja onako. (S_2)

Nakon saznanja da si drugačiji, da se razlikuješ, dolazi do nesigurnosti, neshvaćanja zašto se to događa, što se zapravo događa i kako postupiti nakon novih saznanja o vlastitom identitetu. Rezultati prethodnih istraživanja također pokazuju da se lezbijke osjećaju neugodno i zbunjeno kada prvi put shvaćaju da se događa nešto što je drugačije od „normalnog“ (Green, 1999).

6.2. Odgađanje coming out procesa

Sve sugovornice spoznale su vlastitu seksualnu orijentaciju u razdoblju predpuberteta ili puberteta, međutim odgađale su sam proces deklariranja te orijentacije drugim osobama. Kao što navode ranije spomenuta istraživanja provedena u Velikoj Britaniji i Srbiji, većina sugovornica vlastitu seksualnu orijentaciju također su spoznale u razdoblju predpuberteta ili puberteta, ali im je bilo potrebno u prosjeku tri do četiri godine dok su svoju seksualnu orijentaciju obznanile drugima.

Tako negdi 13-14 godina, al' meni je to tad' u glavi bilo. Neznam, ja sam to sebi percipirala u glavi kao ma meni je to samo neki ono: primijetila sam da je lijepa. Tako sam ja to tumačila sebi u glavi i zapravo posli toga dugo sam ja to zakopavala... skoro 4 godine mi je trebalo jer sam tamo negdi 13-14. a imala sam skoro 18 kad sam započela s coming outom. (S_1)

Stvarno ne mogu se sjetit, al' tipa nešto tek tamo pred vezu prvu. Tek u početku 20tih, sigurno 5 godina nakon saznanja. (S_3)

Razlozi za odgađanje ili neotkrivanje seksualne orijentacije su mnogobrojni. Prethodna istraživanja pokazala su da su najčešći razlozi strah, neodobravanje, odbacivanje od strane prijatelja i obitelji, negativne reakcije te konzervativna mišljenja. Sugovornice u ovom istraživanju odgađale su otkrivanje ili nisu otkrivale svoju orijentaciju također zbog straha, negativnih reakcija te pretpostavljanja tuđeg mišljenja s obzirom na njihove stavove, što je vidljivo iz:

Zapravo niko nije ima neku posebnu reakciju šta je meni bilo ono. Ja sam prije svake osobe kojoj sam išla reć' je bilo ono ajme meni, a svi su bili ono totalno kao okej...

Ovo sve drugo bi se nekako otkrilo, ja nemam nikoga osim eto nanu i didu, njima nikad zato šta ja znan šta će oni. Možda ja pretpostavljam, možda dramatižiram, ali eto opet mislim da će znaš ono, što će ovi reć', što će oni reć'. Takva ti je to obitelj i ja sam sad ona opaaa, ona je skrenila s puta i kako ćemo sad nju, nju moramo vratiti. To je grijeh, to sad moraš ić', ono kako ćemo te preko Crkve da dođeš sebi... (S_2)

Kada sam shvatila nisam nikome rekla jer stvarno nitko iz mog društva nije to nešto pretjerano bi receptivan. Možda i jesu, al' nisu se takvim izjašnjavali, pa onda nisam ni očekivala da će bit... (S_3)

Očekivanje negativne reakcije povezano je s neodobravanjem LGBTQ osoba u društvu. Sve sudionice su svjesne društvene situacije, nerazumijevanja koje je prisutno u njihovoj okolini, stereotipa i predrasuda. Kad je o njihovom konkretnom kontekstu riječ, valja se prisjetiti već spomenutih podataka Europskog istraživanja vrednota, koji su pokazali da je Hrvatska natprosječno homofobna država (Štulhofer i sur., 2006). Istraživanja koja su se bavila pitanjem prava i neprihvaćenosti osoba LGBTQ orijentacije u Hrvatskoj također su pokazala veliku neprihvaćenost i izraženu diskriminaciju prema LGBTQ osobama. Referendum o ustavnoj definiciji braka proveden je s ciljem onemogućavanja pristupa instituciji braka istospolnim parovima. Istospolni parovi nemaju mogućnost usvajanja djece. Pritisci poput referenduma o braku te spomenute zakonske nemogućnosti usvajanja djece, kao i brojni svakodnevni pritisci iz okoline, dovode do osjećaja manjka slobode.

6.3. Manjak slobode

Sugovornice kao jedan od glavnih problema spominju zasnivanje obitelji te nemogućnost slobodnog izražavanja vlastite orijentacije i ljubavi prema svojim partnericama u javnosti. To je vidljivo iz sljedećih citata:

Aaa šta se tiče dalje definitivno kasnije mislim otić u Njemačku zato šta su tamo zakoni sređeni. Onda kasnije kod zasnivanja obitelji i tako nekih stvari bi si olakšala situaciju jer bez obzira šta se tu stvari lagano hm ono jako sporim korakom kreću ipak mislim da zbog sebe ne bi tila odgajat dijete tu i da nisam u ovoj situaciji hihi. (S_1)

Daleko od toga da ja sad imam želju ljubiti se na svakom kantunu, ali ono normalna ponašanja zagrljaj spontani i to, prvo ti je to želja. Drugo, obitelj, želim imat svoju obitelj. Sigurno ta moja obitelj ne bi, mislim mogla i ja vjerovatno imat ono možda i djecu. (S_3)

Ah, nije to još tu kao, mada ih ima, nije to još ooo sad ćemo se bez pardona šetat za ruku i ljubakat ili šta ja znan. Ne bi ja to ni ovako, al' čisto malo da ti netko da zraka da

*to moš napraviti zato šta i ti imaš nekoga i to puste godine. Neki su u braku 2 godine ili su skupa pa se j*** na klupici, ja sam deset godina s nekim pa ne mogu izać i za ruku se uvatit. Pa koja je to ljubav onda? Nije mi jasno i eto zato se ne osjećam slobodno, ne osjećam se da mogu bilo što napraviti. Kad vidim da mogu napraviti, neki put si dam oduška pa kažem ko ga j***, sad gledajte, ali ne osjećam se baš ful, nije to još... (S_3).*

Manjak slobode jedan je od razloga zašto sudionice razmišljaju u preseljenju iz Hrvatske. Želja im je otići u državu u kojoj su uređeniji zakoni, u kojoj imaju više slobode i u kojoj će se osjećati prihvaćeno te neće živjeti život s dvostrukim identitetom. Još neki od razloga za preseljenje su ostvarivanje na privatnom planu vezano za profesiju i želja za promjenom.

Što se tiče mjesta stanovanja i osjećaja neprihvaćenosti i manjka slobode, sugovornica koja živi u Zagrebu ističe da su Zagreb i Rijeka najbolji gradovi za LGBTQ osobe, ali i da ni to nisu idealne situacije i mjesta na kojima mogu slobodno izražavati svoju seksualnu orijentaciju.

Mislim da je puno lakše bit u Zagrebu otvoren. Mislim glupo je reć' otvoren, ima i tu, to je ponašanje kao da ti je ta osoba prijatelj, ali lakše ti je. Hodaš gradom i hrpa ljudi oko tebe je slična tebi, pogotovo ako nagingješ... Često pripadnici te zajednice imaju neka obilježja po kojima ih je lakše raspoznat, klasični stereotipi i onda kad hodaš nekim drugim manjim gradom puno će te lakše već oni sami identificirat iako tako je kako je. Mislim da je u Zagrebu puno lakše, imaš klubove za izać, kafiće za izać, organizacije, udruge. Svakako je lakše. Baš Zagreb ko Zagreb sigurno je najnapredniji skoro u Hrvatskoj osim možda Rijeke tako da meni je lakše... ali to nije nikakva pripadnost, nikakva prihvaćenost, to je samo ono vjerujem da me nitko neće zatuć dok hodam gradom, ali to nije prihvaćenost na razini da ja uopće testiram prihvaćenost. (S_3)

Što se tiče sugovornica koje žive u Zadru, obje ističu kako se ne osjećaju slobodno te je prisutna diskriminacija. Jedna sugovornica također ističe Zagreb kao grad koji pruža veću slobodu i više mogućnosti:

Znam za Zagreb i znam za Ljubljanu i tamo je vrlo...tamo je to sređeno i tamo se zna kako i kad, kakve ivente imaju, kako se to.. ono... imaju nekakav sređen sustav. A tu da haha tu je vrlo zanimljivo. Tu ništa nije sređeno, imali smo prostor, imali smo hangoute. (S_1)

Manjak slobode, osjećaj neprihvaćenosti, predrasude, diskriminacija, življenje dvostrukim identitetom su dio života sugovornica. Velik je utjecaj socijalnog okruženja, što u

svojim istraživanjima zaključuju i autorica Green (1999), Stojčić i Petrović (2016) te Markowe (1992). Stoga je sugovornicama postavljeno pitanje o tome smatraju li da će se odnos prema LGBTQ osobama u društvu promijeniti u budućnosti. Sugovornice smatraju da se neke stvari već sada počinju mijenjati, ali također da će promjena biti dugotrajan proces. Društveni problemi te borba za različite stvari u isto vrijeme, dominante vrijednosti u društvu, različite političke orijentacije te sam mentalitet ljudi utječu na promjenu koja je potrebna. Sugovornice navode:

Mislim da hoće. Mislim da postoji neka lijepa šačica ljudi koja radi neke stvari, koja se trudi to promijenit, ali mislim da neće tako skoro. Mislim da će tu proć jedno 10-20 godina prije nego šta dođemo na neki level tipa Njemačke jer jebiga mi u isto vrijeme vodimo 20 različitih bitki za raznorazne stvari i mislim da onda tu jedan problem zakopava drugi i onda se stalno vrtimo u krug tako da mislim da će ipak trebat neko vrijeme za to. (S_1)

Mislim da se već nešto mijenja, iako je to puževim korakom, ali da. Zato šta se sve više govori o tome, više se ljudi javno javlja, govori o tome. Sve je više to popularnije. To je to, to postoji. Ali po tom pitanju da će se promijenit to, ja mislim da 'oće, ali nikad, nikad da se neće promijenit taj balkanski mentalitet jer to ne može iz ovih ljudi, oni su ogorčeni sa puno situacija, sa ratovima, s ovim onim. Oni se još uvijek bore sa Srbima, mislim... (S_2)

Ja vjerujem da će se promijeniti jer je sad situacija malo bolja. Znači cijeli taj koncept pride-a, koji nažalost većinom ljudi uopće ne kuže, je prihvaćeniji i vjerujem s vremenom da će to bit sve više prihvaćeno, ali opet s obzirom na neke struje koje se događaju ta promjena ide jako sporo... ja vjerujem u pozitivan pomak jer cjelokupno društvo ide na bolje, samo taj pomak će bit spor. Mi pričamo o dvadeset, trideset, pedeset godina možda... (S_3)

Zbog ovakve društvene situacije LGBTQ osobama od velike važnosti je podrška prijatelja, obitelji, ali i same LGBTQ zajednice.

6.4. LGBTQ zajednica

LGBTQ zajednica je važan izvor podrške. Omogućuje LGBTQ osobama da se osjećaju prihvaćenim od barem jednog dijela društva te im omogućava da vode slobodniji i otvoreniji život. Sve sudionice se osjećaju dijelom zajednice iako možda nisu aktivne u samoj zajednici i u društvu općenito. Iz odgovora sudionica može se zaključiti da im je zajednica podrška:

Da, da, osjećam se. Naravno da se osjećam tako, jer to su neki ljudi koji se na kraju krajeva i za mene bore. Ja sam dio njih, svak' se sa svakim skupi koji je pa onda...ma da, ja se sad s njima ne družim, ali osjećam to i drago mi je kad vidim još nekog jer nikad nije lipo, uvek ti je ono bolje kad nisi sam, pa onda da naravno. (S_2)

Mislim, ja smatram da svatko 'ko je dio te zajednice je dio. To što možda netko je ili nije aktivan pripadnik mislim da ga to ne čini nečlanom, samo ga čini pasivnim članom. (S_3)

Ja sam rekla da ja mogu preuzet to da neke stvari na daljinu vodim, al' neko mora bit prisutan međutim niko nije bio zainteresiran zato šta je to aa. Prvo najveći strah ljudima je to šta oni moraju javno istupit kao neki predstavnik te udruge, a mislim bez medija nemamo ništa. Tako da se tu sve nešto raspršilo. Community postoji, postoje neke ekipe i neke stvari, al' se tu ništa službeno ne događa. Zapravo službeno ne postoji. (S_1)

I u istraživanju koje je provela autorica Green (1999), većina sudionica smatra da zajednica postoji i da je bitan dio socijalne i osobne podrške. Neke sudionice zajednicu percipiraju kao društvenu ili političku organizaciju te neke sudionice bilo koga tko se otvoreno deklarira kao LGBTQ osoba smatraju dijelom zajednice (Green, 1999). Ovakve percepcije su prisutne i kod sugovornica u ovom istraživanju što je vidljivo iz prethodnih citata. Prema Cassovom modelu *coming out* procesa, u petoj fazi gdje osoba prihvaća vlastitu orijentaciju, osobe postaju dio LGBTQ zajednice i kulture. S obzirom da su sve sugovornice prihvatile svoju orijentaciju time i jesu dio zajednice.

6.5. Reakcije obitelji i prijatelja

Nakon prihvaćanja vlastitog identiteta slijedi otkrivanje tog identiteta drugima u svojoj okolini. Istraživanja pokazuju da se najčešće osobe najprije povjere braći ili sestrama te prijateljima (Green, 1999; Marlowe, 1992). Sugovornice u ovom istraživanju imaju različita iskustva otkrivanja identiteta u obitelji, a što se tiče prijatelja imaju slična pozitivna iskustva. Kao što navodi i istraživanje provedeno u Srbiji, većina pozitivnih reakcija je prijateljska jer su sudionici birali osobe koje neće negativno reagirati, odnosno ciljane pojedince za koje su očekivali da će im pružiti podršku i iskazati prihvaćanje.

...ta naša ekipa, nama je to bilo normalno i imali smo već par cura koje su u zajednici, nebitno 'ko šta. Tako da su mi oni bili najlogičniji prvi jer sam znala da ću od njih dobit potporu jer mi je toliko trebalo a onda je kasnije dolazilo sve... (S_1)

Prijatelji koji su mi sad ovih godina su reagirali okej. Oni prijatelji prije niko nije zna jer im nisam ni rekla, a ovo sada družim se samo sa onima koji to jesu i onima koji to nisu, ali koji su normalni u glavi i naravno da normalno prihvaćaju te stvari. (S_2)

Što se tiče reakcija obitelji, one su različite. Sudionica S_1 svoje iskustvo opisuje relativno pozitivno. Prvo je pričala s majkom, zatim s ocem. Majka je imala pozitivnu reakciju, ali je bila prisutna doza zabrinutosti za vlastito dijete zbog odbacivanja u društvu. Ocu je, s druge strane, trebalo više vremena da procesuiru tu činjenicu.

U principu rekla sam prijateljima onda sam nakon toga rekla mami i onda sam stopirala sve jer mi je tata pomorac... Mislim ona je bila prva od obitelji pa mi je to bilo najstresnije. Ja sam došla plačući i kad sam joj rekla mi je rekla da je mislila da se drogiram, da će me ubiti. Njoj je to sve okej. Ona je imala neke strahove tipa kako će mi zbog tog bit u životu i tako neke stvari. Tati je trebalo malo više da procesuiru, ali u niti jednom trenutku nije ima ništa protiv. Njegovo prvo pitanje je bilo kako će on sad imat unuke jer sam ja jedino dijete. I onda je s vremenom on krenuo postavljat neka pitanja tako da je njemu trebalo da procesuiru. (S_1)

Sudionica S_2 imala je negativno iskustvo što se tiče članova obitelji. Nakon određenog vremena, obitelj je prihvatila tu činjenicu, ali je trebalo dosta vremena da je prihvate. Sestra i majka su smatrale da je to faza, da će se to promijeniti te da je to težak odabir i težak životni put. Unatoč tome, sudionica u potpunosti prihvaća svoj identitet, želi živjeti slobodno i bez žaljenja i skrivanja.

...mislin da san se ja prvo usudila reć' sestri, ali ona to nikako nije ovaj probavila, to je rano bilo, uvik bi mi govorila ma ajde moraš doć' sebi, makni se od toga, neće te to, na kraju ćeš vidit šta će ti se desiti, upast ćeš u to i onda ćeš stalno bit to. Niko me nije moga tako čut, ali ja se nisam nešto ni previše ni trudila, al' kako su godine išle tako je ona sve više i više nekako vidila, evo tako je...više osjećam otpor nego prihvaćanje. Posli sam rekla i mami, ona sve zna. Prvi put je kao ono nešto, al' vidiš me cili život. Ljudima je to, ne mogu prihvatit, pa kako, pa bila si, pa... Nee, ja sam to. Ne mogu te jednostavno...ja mislim da se one boje kako ćeš, rečenica je uvik bila: jako težak put si izabrala. Ja kažen: znaš što, vidiš moj je jako težak put, ali ja ga slijedim i slijedim ono šta je moj put i ja ću se usudit i bit toliko hrabra da ću ga poslijediti bez obzira na sve, ali ti bar onda... (S_2)

Kao glavni razlog otkrivanja vlastitog identiteta sudionica S_2 navodi da joj je to stvaralo veliki pritisak, zbunjenost i strah te je jednostavno osjećala potrebu da nekome kaže i da joj netko pruži podršku:

Mučilo me to jako bilo. Tad dok je to počinjalo strašno je to bilo. Bilo je ono svaku večer da plačeš, zato šta si mislija kako, što je ovo sad, kako da ja ovo sad izvedem, zašto ja ovako moram, svi normalno šetaju, a ja moram skrivati se. Tad mi je bilo najgore. To je bilo prvi put u životu da sam se zaljubila, prvi put u životu se zaljubiš, baš da ostvari se ta veza i sad nemoguće. (S_2)

Što se tiče sudionice S_3, njeno iskustvo *coming out* procesa dijelu obitelji je bilo pozitivno. Sudionica još nije otkrila vlastiti identitet roditeljima, iako smatra da bi u budućnosti trebala, ali još nije spremna na to zbog straha od negativne reakcije i pretpostavljanja njihovog (negativnog) mišljenja. Razgovarala je s bratom, kojem je trebalo vremena da shvati kako se treba nositi s tom informacijom, ali reakcija nije bila negativna.

Zna brat i on je reagirao izvrsno. Mislim izvrsno...on je reagirao normalno...Sad je izvrstan, ali mu je trebalo jako puno vremena dok to i on sam skuži kako se s time odnositi, al' u niti jednom trenutku nije imao negativnu reakciju. Obitelj ne jer imaju, ono znaš po razgovoru da ne prihvaćaju i onda im jednostavno nikad nisam ni rekla. Možda bi treee, trebam svakako, al' to ćemo još vidjet. (S_3)

Istraživanje Markowe (1992) navodi kako su tri glavna razloga otkrivanja seksualne orijentacije: (1) potreba za podrškom zbog osjećaja zbunjenosti i osjećaja da su izgubljene; (2) otkrivanje identiteta kako bi osjećale olakšanje; te (3) mišljenje da će osobe pozitivno reagirati i da će dobiti podršku. Može se ustvrditi da su ova tri razloga također glavni razlozi koje vode sudionice u ovom istraživanju.

Coming out proces traje tijekom cijelog života i utječe na različita područja života. Nakon saznanja da je drugačija, osoba je zbunjena te uviđa da se razlikuje od drugih u svojoj okolini. Osjećaj da su drugačije dovodi do nesigurnosti, straha i razmišljanja kako postupiti s obzirom na nova saznanja o vlastitom identitetu. Utjecaj okoline i društveni kontekst je od velike važnosti. Sugovornice u ovom istraživanju osjećaju manjak slobode i neprihvaćenost, što utječe na donošenje odluka o tome kome otkriti svoju seksualnu orijentaciju, ali i na druge različite aspekte njihova života. Način odnošenja i ponašanja prema osobama njihove i slične seksualne orijentacije u gradovima u kojima žive, čine privlačnom i utječu na njihovu odluku o preseljenju u drugu državu gdje su zakoni uređeniji i u kojima neće biti prisiljene živjeti život dvostrukim identitetom.

Odluka o deklariranju vlastite seksualne orijentacije i pripadnosti LGBTQ zajednici (*coming out*) je teška i svaka LGBTQ osoba individualno prolazi kroz taj proces. Stoga je važna potpora obitelji, prijatelja i LGBTQ zajednice. Ovo istraživanje je pokazalo da su reakcije okoline različite, kao i razlozi za otkrivanje ili ne otkrivanje vlastite seksualne orijentacije. Sudionice u istraživanju se susreću i s negativnim i s pozitivnim reakcijama. Negativne reakcije utječu na njihove odluke o daljnjem otkrivanju identiteta, a pozitivne reakcije utječu na osjećaj samopouzdanja, pružaju osjećaj slobode i podrške. Možemo zaključiti da se LGBTQ osobe koje su sudjelovale u ovom istraživanju, koje je provedeno u Hrvatskoj, osjećaju ograničene više nego ostali pripadnici društva te da su suočene s problemima koji utječu na njihovo ponašanje i razmišljanja o budućnosti. Također, može se zaključiti da i nakon saznanja o vlastitoj seksualnoj orijentaciji, te odluke da je (bar djelomično) deklariraju nailaze na različite prepreke o kojima heteroseksualne osobe u heteronormativnom društvu ne moraju razmišljati.

7. Zaključak

Svaka osoba ima vlastiti identitet, ono što ih određuje kao pojedince u društvu. Seksualnost je jedan od elementa identiteta. Različiti su procesi spoznavanja seksualne orijentacije za homoseksualne i za heteroseksualne osobe. Homoseksualne osobe suočene su s pitanjima o kojima heteroseksualne osobe u heteronormativnom društvu ne moraju razmišljati. Ovaj rad bavio se pitanjem o tome što se događa nakon što homoseksualne osobe uoče da se razlikuju od okoline. Cilj istraživanja bio je saznati iskustva deklariranja vlastitog lezbijstva u Hrvatskoj i kako je to biti *gay* u društvu koje to ne prihvaća.

Odluka o istraživanju ove teme je donesena stoga što je procijenjeno da je ona važna s obzirom na društvenu situaciju. Iz novina, razgovora s drugima, prosvjeda i referenduma te spoznavanja općeprihvaćenih vrijednosti u hrvatskom društvu, pokazalo se da je mala upućenost u drugu stranu priče, u iskustva LGBTQ osoba i s kojim problemima se svakodnevno suočavaju. Naglasak je stavljen na iskustvo procesa deklariranja vlastite LGBTQ seksualne orijentacije i identiteta sebi i drugima (*coming out* proces). Kao stanovita orijentacija u pripremi rada poslužio je Cass model *coming out* procesa koji se sastoji od 5 faza, iako sve pripadnice i svi pripadnici LGBTQ zajednice ne prolaze nužno na isti način kroz ove faze nego u tome postoji individualna varijacija.

Istraživanje je pokazalo da društvo koje diskriminira, ima predrasude i stereotipizira, koje je – ukratko – puno nerazumijevanja i upućuje kritike prema LGBTQ osobama ima veliki utjecaj na njihove živote. Proces deklariranja vlastite LGBTQ seksualne orijentacije i identiteta sebi i drugima (*coming out*) u takvoj zahtjeva od LGBTQ osoba da donesu tešku odluku o tome hoće li okolini otkriti vlastiti identitet i orijentaciju nakon što je otkriju sebi.

Unatoč što svaka osoba individualno prolazi kroz proces deklariranja vlastite LGBTQ seksualne orijentacije i identiteta, pokazao se da postoje sličnosti, odnosno povezanost između rezultata provedenog istraživanja i drugih istraživanja na temu. Tako istraživanja provedena u Velikoj Britaniji i Srbiji, koja također upućuju na kompleksnost *coming out* procesa i prikazuju različitost iskustava LGBTQ osoba također iznose da osobe relativno rano spoznaju vlastitu seksualnu orijentaciju, najčešće u razdoblju predpuberteta ili puberteta.

Nadalje, kao što je već više puta istaknuto, svijest o neodobravanju LGBTQ seksualnosti u društvu, utječe na odgađanje odluke o njezinom deklariranju. Pokazuje se da LGBTQ osobe koje su spoznale vlastitu orijentaciju i identitet, taj identitet otkrivaju drugima tek 3 do 5 godina nakon vlastitih saznanja, i to najčešće najprije braći ili sestrama te prijateljima. Susreću se i s negativnim i s pozitivnim reakcijama, a jedan od najtežih razgovora je razgovor s roditeljima.

Iskustva su različita, ali se pokazalo da u konačnici roditelji sugovornica nakon određenog vremena prihvaćaju njihovu seksualnu orijentaciju.

Uočena je i bitna uloga LGBTQ zajednice, za koju sugovornice osjećaju da im pruža podršku, osjećaj prihvaćenosti i platformu za promjene koje su nužno potrebne u društvu. Sugovornice ističu da do promjene postepeno i dolazi jer je javnost sve više upućena, ali i to da Hrvatska treba još prijeći dug put do omogućavanja slobodnog života svim građanima i građankama. Stoga se može ustvrditi da je potrebno više istraživanja o različitim aspektima života i iskustava LGBTQ osoba.

Istraživanje čiji su rezultati prikazani u ovom radu, a koje je provedeno u okviru izrade završnog rada, pokušalo je pružiti uvid u specifična iskustva tri sugovornice. Pitanja koja su bila postavljena sugovornicama većinom su se ticala iskustva deklariranja vlastite seksualne orijentacije i identiteta okolini, prvenstveno unutar obitelji i prijateljima, njihova iskustva života u okolini u kojoj žive te njihovih pogleda na budućnost. Prijedlozi za daljnja istraživanja tiču se aspekata koji su ostali nepokriveni u predloženim rezultatima ovo istraživanja, primjerice fokusiranje na početke vlastitih saznanja o seksualnoj orijentaciji. Također bi bilo potrebno veću pažnju posvetiti utjecaju lezbijske i drugih LGBTQ seksualnih orijentacija i identiteta na profesionalni život sudionica i sudionika budućih istraživanja. Konačno, valja ustvrditi da je svakako potrebno više istraživanja o različitim aspektima života LGBTQ osoba u Hrvatskoj. Naime, ne možemo zanemariti činjenicu da se u današnjem hrvatskom društvu sve više osoba deklarira kao LGBTQ a da se društvo u cjelini ponaša vrlo odbijajuće prema pripadnicama i pripadnicima te zajednice. Potrebno je stoga široj javnosti pružiti njihovu stranu priče i njihova iskustva života u hrvatskom društvu, kako bi upućenost o tematici bila veća, što je jedan od temelja na kojima može doći do promjene i smanjenja diskriminacije prema LGBTQ osobama.

8. Literatura

- Cass, Vivienne (1979). „Homosexual identity formation: A theoretical model.“; *Journal of Homosexuality*, 4 (3), 219-235.
- Đurin, Sanja (2017). „O poststrukturalističkoj teoriji diskursa kroz raspravu o uvođenju pojma 'brak' u hrvatski Ustav“; *Studia ethnologica Croatica*, 29 (1): 331-355.
- Green, Angela (1999). „Lesbian identity and community“, <https://ethos.bl.uk/OrderDetails.do?did=1&uin=uk.bl.ethos.300594>
- Lezbijska organizacija Rijeka „LORI“ (2007). *Istraživanje među pripadnicima i pripadnicama seksualnih i rodnih manjina o prihvaćenosti u vlastitoj obitelji*. Rijeka: Lezbijska organizacija Rijeka „LORI“.
- Lezbijska organizacija Rijeka „LORI“ (2011). *RAZUMJETI i PODRŽATI prihvaćanje seksualnih i rodnih manjina u obitelji*. Rijeka: Lezbijska organizacija Rijeka „LORI“.
- Markowe, Laura Ann (1992). „The 'coming out' process for lesbians: a comparison of lesbian and heterosexual perspectives“, <http://etheses.lse.ac.uk/1221/>
- Petrić, Mirko (2017). *Kvalitativne metode istraživanja (nastavni materijal, Odjel za sociologiju, Sveučilište u Zadru)*.
- Richards, Lyn (2005). *Handling Qualitative Data: A Practical Guide*. London: Sage Publications.
- Stojčić, Marijana, Petrović, Dragana (2016). *Homofobija i internalizovana homofobija u Srbiji*. Beograd: Fondacija za otvoreno društvo.
- Štulhofer, Aleksandar i sur. (2006). *Neumreženi: lica socijalne isključenosti u Hrvatskoj*. Zagreb: UNDP.
- Tomašević, Luka (2003). „Fenomenologija i moralna prosudba homoseksualnosti“; *Crkva u svijetu*, 38 (2): 241-262.
- Vučković Juroš, Tanja (2015). „Socijalna isključenost seksualnih manjina u Hrvatskoj“; *Revija za socijalnu politiku*, 22(2): 195-217.
- Žegura, Iva (2010). „Osobni i profesionalni identitet psihoterapeuta u kontekstu seksualne tematike“, https://www.savez-spuh.hr/wp-content/uploads/2013/12/lgbt_identitet.pdf (05.09.2018.)

9. Prilozi

9.1. Popis sugovornica

Prilog 1.

Sugovornik	Datum intervjua	Trajanje intervjua	Grad
Sugovornica S_1	01.06.2018.	17 min	Zadar
Sugovornica S_2	19.06.2018.	44 min	Zadar
Sugovornica S_3	19.08.2018.	16 min	Zagreb

9.1. Protokol

Prilog 2.

1. Recite nam nešto o sebi. Kako biste se opisali?
2. Kako izgleda vaš uobičajen dan?
3. Koji su vaši interesi? Imate li neki hobi?
4. Kako biste opisali svoj društveni život?
5. Kada ste prvi put shvatili da ste drugačiji od drugih u vašoj okolini? Kako ste se tada osjećali? (Možete li opisati okolnosti koje su Vas dovele do spoznaje da ste drugačiji?)
6. Kad ste shvatili da vam se sviđa osoba istog spola?
7. Kome ste prvom to rekli? Zašto baš toj osobi? Kakva je bila reakcija te osobe?
8. Koliko vam je trebalo da se odlučite nekome reći o svojoj seksualnoj orijentaciji?
9. Ljudima je općenito teško razgovarati o svojoj orijentaciji, je li Vam predstavljalo problem? (Ako da zašto je tako? Ako ne zašto Vama to nije problem?)
10. Jeste li ikad imali problema u društvu zbog svoje seksualne orijentacije?
11. Kako je reagirala vaša obitelj? Prijatelji?
12. Jeste li svoju seksualnu orijentaciju i identitet deklarirali izvan užeg kruga prijatelja i/ili obitelji? Zašto ste se na to odlučili? Je li Vam bilo teško javno deklarirati svoj svoju seksualnu orijentaciju i identitet? Zašto?

13. Smatrate li da je biti pripadnikom/com LBGTQ zajednice u gradu _____ ima neke specifičnosti u odnosu na druge gradove?
14. Kako se osjećate u gradu _____? (Osjećate li se drugačiji od ostalih u gradu _____?)
15. Smatrate li se dijelom LBGTQ zajednice u gradu _____?
16. Jeste li razmišljali o preseljenju iz _____? Zašto?
17. Gdje (u kojem gradu?) smatrate da bi se dobro osjećali s obzirom na svoju seksualnu orijentaciju i identitet?
18. Smatrate li da će se sadašnji odnos prema osobama Vaše seksualne orijentacije i LBGTQ identiteta u budućnosti promijeniti? (Koliko vremena mislite da će biti potrebno za to?)

9.3. Suglasnost za sudjelovanje

Prilog 3.

Suglasnost za sudjelovanje u istraživanju

u svrhu završnog rada na Sveučilištu u Zadru, ak. god. 2017./2018.

Ime sugovornika/ce: _____

Istraživač/ica: Josipa Britvić

Pristajem sudjelovati u istraživanju. Obaviješten/a sam o pojedinostima istraživanja i o njima posjedujem odgovarajuće pisane i usmene informacije.

1. Ovlašćujem istraživača/icu da koristi podatke dobivene putem intervjua.
2. Potvrđujem da:
 - a) Razumijem da je moje sudjelovanje dobrovoljno i da se mogu povući u bilo koje vrijeme bez navođenja razloga i bez ikakvih posljedica.
 - b) Podaci intervjua bit će korišteni isključivo u svrhu ovog istraživanja.
 - c) Povjerljivost podataka zajamčena mi je prema etičkim pravilima znanstvenog rada.
 - d) Obaviješten/a sam da će intervju biti sniman diktafonom i transkribiran.
 - e) Razumijem da nijedan dio razgovora koji će biti korišten za publikacije neće sadržavati podatke koji bi mogli ukazivati na moj identitet.
 - f) Razumijem da će podaci iz razgovora (transkripti i audio snimke) biti sigurno pohranjeni na primjeren način.

Potpis _____ Potpis: _____
(Sugovornik/ca) (Istraživač/ica)

Mjesto i datum: _____

9.4. Obavijest o istraživanju

Prilog 4.

Poštovani/a,

Pozvani ste sudjelovati u istraživanju za potrebe završnog rada, na Odjelu za sociologiju Sveučilištu u Zadru. Tijekom akademske godine 2017./2018. istraživanje provodi studentica pod mentorstvom dipl. mr. sc. Mirko Petrić. Tema istraživanja jesu iskustva deklariranih pripadnika LGBTQ zajednice u Hrvatskoj.

Intervju će biti sniman diktafonom i transkribiran. Ako želite, moći ćete ga dobiti na uvid kako biste mogli utvrditi vjerodostojnost navedenih odgovora. Također, možete dobiti audio zapis našeg razgovora.

Vaš identitet i povjerljivost Vaših odgovora bit će u potpunosti zaštićeni. Vaš identitet će znati samo osoba s kojom ste razgovarali. U bilo kojim pisanim materijalima koji će se temeljiti na razgovoru s Vama, bit ćete predstavljeni pod pseudonimom. Ako želite, na uvid ćete moći dobiti izvještaj istraživanja, kao završni pisani rad.

Za bilo kakve daljnje informacije, možete me bez oklijevanja kontaktirati na broj mobitela: 0996516775 ili putem elektronske pošte josipabritvic1@gmail.com .

9.5. Kodna lista

Prilog 5.

Analitički kodovi	Tematski kodovi
Osjećaj različitosti	<ul style="list-style-type: none">- Počeci osnovne škole- Prva saznanja o vlastitim osjećajima- Uspoređivanje s okolinom- Uočavanje različitosti- Nesigurnost
Odgajanje coming out procesa	<ul style="list-style-type: none">- Predpubertet i pubertet- Strah, neodobranje, odbacivanje, negativne reakcije- Utjecaj društvene situacije
Manjak slobode	<ul style="list-style-type: none">- Zasnivanje obitelji- Nemogućnost slobodnog izražavanja ljubavi i orijentacije- Preseljenje iz Hrvatske- Situacija s obzirom na mjesto stanovanja- Pogled na budućnost
Važnost LGBTQ zajednice	<ul style="list-style-type: none">- Izvor podrške- Pripadnost zajednici- Prihvatanje identiteta- Percepcija što je to zajednica
Reakcije obitelji i prijatelja	<ul style="list-style-type: none">- Pozitivne i negativne reakcije- Zabrinutost roditelja- Strah od reakcije- Ciljana skupina- Proces prihvatanja od strane roditelja- Potreba za podrškom

